

Het Italiaanse fascisme: ontstaan, ontwikkeling en ondergang

Wim Berkelaar voor Uitgeverij Schokland, lezing bij de boekpresentatie van de heruitgave van *Mens of niet* van Elio Vittorini op 22 juni 2013.

Het Italiaanse fascisme lijkt heel precies te dateren: op 23 maart 1919 kwam in Milaan een bont gezelschap bijeen dat de *Fasci Italiani di Combattimento* – in onze moerstaal: de fascistische Italiaanse strijdgroepen – stichtte. Het gezelschap bestond uit radicale vakbondslie-den, ook wel revolutionaire syndicalisten genoemd, uit voormalige socialisten, uit kunstenaars die als Futuristen door het leven gingen. En niet te vergeten door *arditi*, eenheden uit het Italiaanse leger die tijdens de Eerste Wereldoorlog zwarte uniformen droegen als ordetekens van de dood. Fascisme is afgeleid van *fascio*, dat staat voor een bond, een eenheid en werd gesymboliseerd door een bundel samengebonden bijlen, die zowel eenheid als kracht moest uitstralen. Hun leider: voormalig socialist Benito Mussolini.

Tot zover de droge feiten. Maar daarna komen de vragen. Wat bracht dit gezelschap bijeen? En waarom schoot dit zogenoemde fascisme uitgerekend in Italië wortel? Wat was het verband met de Eerste Wereldoorlog? Die laatste vraag brengt ons op de vraag naar de voorgeschiedenis van het fascisme. Dat er een verband ligt met de Eerste Wereldoorlog staat wel vast: Italië was in het ongerede geraakt door die oorlog, die het land een *Vittoria Mutilata*, een verminkte vrede, had bezorgd.

Toch is wel betoogd dat het fascisme diepere wortels heeft, wortels die zelfs teruggaan tot de Franse Revolutie. Vooral de Israëliische historicus Zeev Sternhell heeft met kracht van argumenten betoogd dat het fascisme als een Europees verschijnsel beschouwd moet worden en te duiden valt als verzet tegen de Verlichting en tegen de redelijke, “materialistische” mens zonder idealen, zonder mythen en zonder grootsheid.

De wel als “burgerlijk” getypeerde negentiende eeuw kende vele gezichten. In reactie op de Verlichting van de achttiende eeuw was de Romantiek in de negentiende eeuw opgekomen, waaruit een sterke onvrede

met het “hier en nu” sprak en een verlangen naar het ongerepte tijdvak van de Middeleeuwen, waarin nog “gemeenschap” bestond en geen ongebreideld materialisme.

Tegelijkertijd kan de negentiende eeuw tevens beschouwd worden als een optimistische eeuw, waarin sterk geloof werd gehecht aan vooruitgang op alle gebied. Hoewel onderling zeer verscheiden, verkondigden beschaafd nationalisme, liberalisme en socialisme ieder op hun manier de vooruitgang. De invloedrijke Duitse filosoof Hegel muntte het optimisme al vroeg in de eeuw met een beroemde uitspraak: “Al het werkelijke is redelijk en al het redelijke is werkelijk”. Hieruit spreekt een wezenlijk optimistisch mensbeeld van de maakbare mens die zijn eigen leven vorm geeft.

In het marxisme, de meest invloedrijke socialistische stroming, kwam deze maakbaarheidsideologie het meest pregnant tot uitdrukking. Verlichting en Romantiek kwamen hier samen: vanuit een romantisch en utopisch idee dat een rechtvaardige wereld binnen handbereik lag, reikten zij de middelen aan om de verworpenen der aarde te verheffen tot geluk: arbeidersorganisaties, klassenstrijd en het ontwaken uit de godsdienstige roes die de geesten benevelde — dat waren de noodzakelijke ingrediënten tot bevrijding van de arbeidende stand, die een soort einde van de geschiedenis zou betekenen.

Marx en Engels geloofden sterk in de wetenschap en stonden daarin niet alleen. De wetenschap werd positivistisch, geloofde in voorspelbaarheid, meetbaarheid en opnieuw: in vooruitgang. De Franse denker August Comte, ook wel de vader van de sociologie genoemd, was de verpersoonlijking van dit wetenschappelijk geloof.

Er was de hele negentiende eeuw door wel verzet tegen dit vooruitgangsgeloof. Men kan hierbij denken aan denkers als de Deense wijsgeer Søren Kierkegaard of de Duitse filosoof Arthur Schopenhauer. Maar zij bleven lange tijd eenlingen in een zee van vooruit-

gangsgeloof. Dat veranderde eind negentiende eeuw. Toen brokkelde het geloof in de vooruitgang en in de maakbare mens echt af. Waarom dat gebeurde is nog altijd niet precies opgehelderd. Kwam het door de langdurige economische depressie die Europa in het laatste kwart van de negentiende eeuw teisterde? Of waren denkers eenvoudig het gepreekte vooruitgangsgeloof moe? We zullen het nooit precies weten. Wat we wel weten is dat er overal in Europa een denken opkwam dat het beeld van de mens als een redelijk en zedelijk wezen krachtig ondergroef. Tal van denkers opperden in het Fin de Siècle hun bedenkingen tegen de mens als “kroon der schepping”.

Om ons te beperken tot de enige denkers uit die tijd die nog steeds tot de verbeelding spreken en aan de vergetelheid zijn ontkomen: volgens Friedrich Nietzsche was de mens verpest door de christelijke moraal die van mensen slaven zou hebben gemaakt, terwijl ze als Uebermensen het leven onverschrokken ter hand zouden moeten nemen. Op zijn manier ondergroef ook Sigmund Freud het mensbeeld door te betogen dat een mens meer gedreven zou worden door seksuele driften dan door redelijke motieven.

De politieke stabiliteit, eind negentiende eeuw nog gedomineerd door de liberalen, werd rond de eeuwwisseling sterk bedreigd door het opkomende marxistisch socialisme. Overal kwamen arbeiderspartijen op en zeker in Duitsland vormde die partij een macht van betekenis. Tegelijkertijd werd dat marxisme, dat door radicalen als politiek alternatief werd beschouwd voor de heersende burgerlijke politiek, al ver voor de Eerste Wereldoorlog bekritiseerd.

Begin twintigste eeuw was geen van de voorspellingen van het marxisme uitgekomen: de arbeidersklasse was niet verpauperd, integendeel: de liberalen waren de arbeiders tegemoetgekomen en hun levensstandaard was sterk verbeterd. Het marxisme verkeerde in een ideologische crisis. Moest het socialisme nog revolutionair zijn? De kritiek ging twee kanten op: enerzijds waren er gematigden, zoals de Duitse denker Eduard Bernstein die het marxisme wilde verankeren in de parlementaire democratie en zo wilde ontdoen van de scherpe tanden.

Daar tegenover stond de Franse denker Georges Sorel. Hij probeerde het marxisme te herzien door de nadruk te verschuiven van economie naar psychologie. Het socialisme moest “mythisch” zijn en putten uit intuïtieve krachten, waardoor ook het Romeinse

Rijk en het beginnend christendom groot waren geworden. De proletarische mythe zou die van geweld moeten zijn. Geweld dat de staat en de samenleving in een permanente spanning zou moeten houden. Sorel vestigde zijn hoop op de vakbeweging die zonder tussenkomst van politieke partijen de samenleving plat zou moeten leggen.

Sorel werd gretig, zij het selectief gelezen door een Italiaanse socialist: Benito Mussolini. Hij stamde uit een socialistisch nest uit de streek Romagna in het noorden van Italië. Zijn vader was een socialist met een hang naar het anarchisme. Oudste zoon Benito, geboren in 1883, trad aanvankelijk in zijn voetsporen: hij was radicaal en hij was fel anticlericaal. Maar een schriftgeleerde marxist was hij zeker niet. De van oorsprong Oekraïense socialiste Angelica Balabanoff heeft er in haar memoires van getuigd dat Mussolini even gemakkelijk naar de werken van Nietzsche en de anarchistische individualist Max Stirner greep als naar Marx, in wie Balabanoff hem overigens moest onderwijzen.

Mussolini werd volwassen in een Italië dat rond 1900 getypeerd kan worden als een constitutionele monarchie, die democratisch geregeerd werd. De democratie kende nogal wat gebreken. Gekozen volksvertegenwoordigers konden, als ze slim waren, flink wat macht uitoefenen. Zo’n volksvertegenwoordiger was de liberaal Giovanni Giolitti, die tussen 1900 en 1914 de dominerende kracht zou vormen in de Italiaanse politiek. Hij was meermalen minister en ook enkele malen premier.

Mussolini was in het Italië tussen 1900 en 1914 maar een van de vele rebellen waarmee de liberale regeringen van premier Giovanni Giolitti te kampen had. Als slim politicus verstond hij de tekenen van de tijd en trachtte als zoveel liberalen in Europa de arbeidersklasse tegemoet te komen door openbare werken aan te besteden en werkgelegenheid te creëren. De gematigde krachten onder de socialisten wist hij daarmee te paaien, de radicalen, onder wie Mussolini, niet.

Radicalen bestonden voor de Eerste Wereldoorlog ook op de rechterzijde van het politieke spectrum. In 1910 was de Italiaanse Nationalistische Associatie gesticht, een bundeling van diverse krachten, variërend van conservatieve democraten tot aan katholieken die een sterk hiërarchische staat voorstonden.

De Italiaanse Nationalistische Associatie streefde een sterk Italië na. De Associatie bezag met voldoening dat Italië in 1911 een oorlog met Turkije begon over Libië. Italië was sterk verdeeld. Voor de de socialistische beweging fungeerde de oorlog als een splijtzaam. De radicalen, onder wie Mussolini, kregen door de oorlog zeggenschap over de partij en voerden een felle campagne uit de oorlog te stappen.

Mussolini stond ook vooraan in de zogenaamde 'Rode week'. Op de tweede juni van 1914, enkele weken voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, probeerde een gelegenheidsverbond van anarchisten, republikeinen en socialisten de regering ten val te brengen via stakingen en protesten. Mussolini had grote verwachtingen van de zogenaamde 'Rode week', die echter uitliep op een jammerlijke mislukking.

Veel tijd om na te denken over het echec was er niet: op 28 juni 1914 werd de Oostenrijkse kroonprins Frans-Ferdinand vermoord in Serajewo door de Servische nationalist Gavrilo Prinzip. Via een hele keten van gebeurtenissen en vooral bondgenoten bevond Europa zich binnen enkele weken in een oorlog. Moet hier nog iets gezegd worden over de betekenis van de Eerste Wereldoorlog? Die is wel beschouwd als de "kraamkamer van de twintigste eeuw". Het was de oorlog waarin Europa definitief haar onschuld verloor. Het verhaal is bekend: miljoenen jonge mensen verloren hun leven in de loopgraven, een hele generatie diende als kannonnenvoer.

De oorlog was voor het socialisme een krachtproef. Nu kwam het aan op het veel gepredikte internationalisme: arbeiders zouden immers "geen vaderland" hebben en dus niet te wapen moeten trekken tegen hun broeders. Dat het anders liep, mag bekend verondersteld worden: in Duitsland, het hartland van het socialisme, braken de socialisten die belofte en steunden de imperiale ambities van keizer Wilhelm II.

In Italië lag het een slag anders. Het koninkrijk verklaarde zich op 3 augustus 1914 neutraal. Dat was het beste dat koning Victor Emmanuel destijds kon doen. Sinds dertig jaar was Italië verbonden met Duitsland en Oostenrijk-Hongarije in de zogenoemde Triple Alliantie. Maar vooral de relatie met het aangrenzende Oostenrijk-Hongarije was vanouds slecht. De Engelsen en Fransen paaiden de Italianen met beloften dat ze na de oorlog over de Brennerpas zouden kunnen beschikken en ook de havenstad Triëst hen

zou toevallen. Bovendien zou Italië mogen mee-eten uit de koloniale ruif, zodra Duitsland verslagen was. Op 26 april 1915 werd in Londen een overeenkomst getekend die Italië aan de zijde van de geallieerden bracht. De opstelling van de socialistische partij was intussen nog altijd internationaal en deelde die opstelling alleen met de bolsjewieken van Lenin in Rusland: tegen de oorlog en voor neutraliteit.

Zo niet echter Mussolini. Hij had toen al een draai van 180 graden gemaakt door op 18 oktober 1914 als hoofdredacteur van de socialistische partijkrant *Avanti* te verklaren dat Italië af moest zien van wat hij noemde 'absolute neutraliteit' en over moest gaan tot 'actieve en betrokken' neutraliteit. Twee dagen later nam hij ontslag als hoofdredacteur en een maand later begon hij een nieuw tijdschrift: *Il Popolo d' Italia* (het Volk van Italië).

Mussolini sloot met zijn oproep tot interventie aan bij een beweging die enkele weken daarvoor was gesticht: de revolutionaire fascio (lees: bundeling) van internationale actie. Uit deze fascio kwam de Italiaanse fascistische partij voort, met onder meer Michele Bianchi als secretaris – hij zou later onder het fascisme uitgroeien tot een kopstuk. Deze Fascio verkondigde dat de nationale revolutie vooraf diende te gaan aan een arbeidersrevolutie. Dat ook de gewezen socialist Mussolini die opvatting ging aanhangen, bracht hem een stap dicht bij het fascisme.

Italië stortte zich in de Eerste Wereldoorlog en vocht vooral hevige gevechten uit met de Oostenrijk-Hongaarse dubbelmonarchie. Vooral over de Stelviopas, in 1915 de grens tussen beide landen, werd zwaar gevochten. Maar alle gevechten ten spijt, het einde van de oorlog bezorgde Italië een kater. De Italianen trokken met grote verwachtingen naar Versailles om bij de vredesbesprekingen de beloofde buit binnen te halen. Dalmatië, gelegen in het huidige Kroatië en hoog op de verlanglijst, bleek onrealistisch. De hoop werd gesteld op de havenstad Fiume ten noorden van Italië, maar zelfs die werd Italië niet gegund — vooral niet door de Amerikaanse president Woodrow Wilson die de Italianen voor geen cent vertrouwde. Men sprak al spoedig over de *Vittoria Mutilata*, de verminkte vrede.

De dichter Gabriele d'Annunzio trok met een handjevol avonturiers Fiume binnen, een symbolische daad die tot de verbeelding sprak: hier was iemand

die Italië's aanspraak op grootheid gestalte gaf. De actie van D'Annunzio kon niet verhelen dat Italië economisch en politiek aan de grond zat. Er dreigde Revolutie.

Maar juist het socialisme werd gevreesd als de ideologie die het land zou verdelen in klassen. De toekomst was aan iets anders, nu de liberale democratie niet krachtig genoeg leek om het gekrenkte nationalisme te helen en de economische crisis te bestrijden. Het fascisme straalde die kracht wél uit.

In het fascisme vond een heel gemengd gezelschap elkaar: boeren, studenten, middenstanders, ambtenaren — op alle lagen van de bevolking oefende het fascisme een appél uit. Waar bestond dat appél uit?

1. Allereerst uit de belofte van krachtig leiderschap, al was voormalige socialist en demagoog Mussolini in de eerste jaren nog slechts de “eerste onder zijn gelijken” en niet de Duce (leider) die hij later zou worden.
2. Daarnaast beloofde het fascisme krachtige eenheid en keerde het zich tegen de democratie en het socialisme, die ieder op eigen wijze voor nationale verdeeldheid zou zorgen.
3. En om die eenheid ging het de fascistenaan, die droomden van een herleving van een krachtige nationale staat die iets van de oude Italiaanse glorie zou doen herleven. Het fascisme bood mythen en sloot nauwgezet aan bij socialistische rituelen, met optochten, vlaggen en kleding — al was die kleding niet rood maar zwart.
4. En tegelijkertijd beloofde het fascisme de heersende klasse bescherming tegen het rode gevaar, een schijnbaar veel effectievere bescherming dan de liberale democratie ooit kon doen.

Het bijzondere is nu dat het fascisme zelf ook een revolutionaire kracht was die de Italiaanse staat anno 1920 en 1921 dreigde te ondermijnen. De fascistenaan vormden knokploegen die in opdracht van vooral boeren en grootgrondbezitters huis hielden op het platteland. Het geweld was niet mals en had een tweeledige uitwerking: het zorgde voor chaos in Italië én bezorgde het fascisme tegelijkertijd de naam van een krachtige beweging die orde in de chaos zou kunnen scheppen.

Het fascisme, Mussolini voorop, heeft een krachtig beeld geschapen van de manier waarop de fascistenaan

de orde uiteindelijk zouden hebben hersteld: in oktober 1922 zouden tienduizenden fascistenaan via de zogenaamde Mars op Rome de hoofdstad hebben bezet en de heersende elite tot overgave hebben gedwongen.

In werkelijkheid hadden Mussolini en andere fascistenaan zorgvuldig afgetast hoe het leger en de koning zouden reageren op zijn aanspraak op macht. De legergertop stond welwillend tegenover het fascisme en dat gold ook voor de in Italië machtige rooms-katholieke kerk. De koning, geen sterke figuur, aarzelde. Maar zijn angst voor verdere chaos gaf de doorslag: Mussolini kreeg de opdracht een coalitieregering te vormen. Niets dus absolute macht, niets Duce: Mussolini als premier van een coalitieregering waarin verder katholieken, enkele liberalen en zelfs een sociaal-democraat zitting hadden.

Met zijn 39 jaar was Mussolini de jongste premier in de Italiaanse geschiedenis. Bij zijn aantreden pochte hij dat hij de absolute macht had kunnen grijpen. Dat hij dat niet deed werd hem in de eerste jaren van zijn bewind juist verweten door zijn fascistische partij, waarin drie verschillende stromingen elkaar in een wankel evenwicht hielden: gematigde hervormers, radicale hardliners en nationalistisch gezinde vakbondsvertegenwoordigers. Mussolini blufte dan ook: hij zat ingeklemd tussen de koning, een zwakke figuur maar wel een symbool van de natie en in die hoedanigheid niet zomaar opzij te schuiven, het leger, dat nog niet op fascistische leest geschoeid was en de parlementaire traditie van enkele decennia die niet zomaar terzijde geschoven kon worden.

Mussolini toonde zich tussen 1922 en 1924 een aarzelende en besluiteloze leider van een coalitiekabinet die niet wist waar het heen moest. Bij de verkiezingen van 1924 claimden de fascistenaan meer dan zestig procent van de stemmen te hebben gewonnen, maar ze verzwegen geweld en intimidatie te hebben gebruikt om dit resultaat te bereiken. Want geen misverstand: hoewel Mussolini leider was van een coalitiekabinet en hoewel zijn fascistische partij een “gewone” partij tussen de partijen leek — dit alles was schijn. Het fascisme onderscheidde zich van meet af aan van de andere partijen door de cultus van het geweld. Geweld, dat positief werd beoordeeld: het was meer dan een middel tot een doel, het was het doel zelf. Geweld, zo wilde de mythe, was een blijk van vitaliteit en wilskracht.

Toch zou dat geweld Mussolini kortstondig in ernstige verlegenheid brengen. Op 10 juni 1924 werd de vooraanstaande socialist Giacomo Matteotti, spreekbuis van de oppositie, ontvoerd uit zijn woning. De ontvoering zorgde voor veel onrust en leidde tot demonstraties. Matteotti's lijk werd pas na twee maanden teruggevonden. Er is nooit bewijs voor geleverd dat Mussolini opdracht tot de moord heeft gegeven. Het lijkt er meer op dat fascistische hardliners in zijn achterban bang waren voor een nieuwe coalitieregering en hun leider wilden provoceren nu door te pakken en de absolute macht te grijpen.

Hoewel zware druk op hem werd uitgeoefend door fascistische hardliners, aarzelde Mussolini nog het hele tweede half jaar van 1924. Dat was niet zo vreemd, want hoewel Italië tussen de Italiaanse eenwording van 1870 en het aan de macht komen van de fascisten in 1922 verscheidene crises had gekend, het land kende inmiddels ook een behoorlijke liberale traditie. Daarmee te breken en een autoritair regime te installeren vergde nogal wat lef.

Dat lef bracht Mussolini op 3 januari 1925 eindelijk op. In een brutale speech in het parlement, die gelezen kan worden als een vlucht vooruit, nam hij de volle verantwoordelijkheid voor de moord op Matteotti, zeggend: "als het fascisme een criminele associatie is, dan ligt de verantwoordelijkheid daarvoor bij mij." Meer dan honderd kopstukken die als een bedreiging voor het regime werden beschouwd werden in de daaropvolgende uren en dagen gearresteerd. In de jaren daarop werden de politieke partijen uitgeschakeld, de altijd invloedrijke Italiaanse vrijmet-selarij ontmanteld en alle concurrenten van de fascistische vakbond verboden.

Er onstond een fascistische staat, ideologisch vormgegeven door minister van justitie Alfredo Rocco, een voormalige professor in de rechtswetenschap. Rocco ontwierp een corporatieve staat, dat wil zeggen: hij liet drie zogenoemde *Ordini* inrichten, waarin vertegenwoordigers van gelijkgestemde beroepsgroepen dwingend werden ondergebracht.

1. De eerste Ordine bestond uit de vrije beroepen van kunst en openbare dienst, waartoe ook journalisten gerekend werden
2. De tweede Ordine bevatte de Landbouw en aanverwante bedrijven
3. De derde Ordine bestond uit Handel en Industrie,

waartoe ook onroerendgoed handelaren werden gerekend.

Langs deze weg werd de samenleving als het ware "versteend". Van het vrije spel der maatschappelijke krachten was niet langer sprake. Boven de corporaties stond de Grote Fascistische Raad. Die was al in 1923 door Mussolini in het leven geroepen, al moet niemand zich teveel voorstellen van die Raad: in de praktijk maakte Mussolini de dienst uit. Hij werd wel gesteund door een aantal invloedrijke figuren, zoals de genoemde minister Rocco bijvoorbeeld, de populaire Italo Balbo, later minister van Luchtvaart, en minister van Buitenlandse zaken Dino Grandi (om maar enkelen te noemen). Maar door sluw manoeuvreren en door hen tijdig de laan uit te sturen of te degraderen maakte hij zijn machtspositie onaantastbaar.

Vooraf zijn meesterzet in 1929 bezorgde hem veel status: dat jaar loste Mussolini een probleem op dat Italië al meer dan een halve eeuw in de greep had gehouden. Hij sloot een verdrag met het Vaticaan. De kerkelijke staat had Italië nooit erkend, wat een niet gering probleem was. Italië telde immers miljoenen rooms-katholieken die in beginsel uitsluitend het gezag van de paus accepteerden. Waren zij wel loyale burgers van de seculiere staat Italië? Mussolini schonk de pauselijke staat erkenning en kreeg er in ruil de belofte voor terug dat katholieken zich zouden onthouden van politiek. In feite sloeg Mussolini een dubbelslag. De altijd al heimelijke sympathie van de rooms-katholieke kerk, die in het fascisme een buffer zag tegen het goddeloze communisme, kon nu min of meer openlijk beleden worden.

Na 1929 groeide de persoonlijkheidscultus rond Mussolini, die nu echt als Duce werd vereerd. Overal verschenen zijn beeltenissen en tienduizenden verzamelden zich – al dan niet gedwongen – bij zijn gezwollen en demagogische toespraken tot de natie. En toch wilde het fascistische Italië maar geen totalitaire staat worden, hoe graag Mussolini dat ook gewild had. Koning Victor Emanuel was nog steeds het hoofd van de staat, terwijl Mussolini hoofd van de regering was. Constitutioneel veranderde er dus weinig. In de praktijk had Mussolini wel de macht en had de koning weinig in te brengen. Maar toch... er kon een situatie ontstaan dat met een beroep op de koning de situatie werd teruggedraaid.

Dit is het moment om die andere dictator ter sprake te brengen, die zo onlosmakelijk met hem verbonden zou raken: Adolf Hitler. Hitler had grote bewondering voor de Mars op Rome, die hij in 1923 trachtte te imiteren vanuit München. Dat liep, zoals bekend, uit op een echec: Hitler draaide, zij het kortstondig, de gevangenis in waar hij *Mein Kampf* schreef. Daarin komt Mussolini welgeteld één keer voor en wel als 'groot man', die 'orde op zaken' had gesteld in Italië. Uit zijn mislukte putsch trok Hitler een les: hij zou van nu af "legaal" de macht proberen te grijpen. Gelijk bekend lukte dat in 1933. Evenals Mussolini begon Hitler met een coalitiekabinet, maar anders dan de Italiaan aarzelde hij geen moment: binnen een half jaar had hij alle politieke partijen uitgeschakeld en de vakbonden "gelijkgeschakeld". Evenals Mussolini kampte Hitler nog met iemand die boven hem gesteld was: president Hindenburg, de oorlogsveteraan die groot gezag genoot bij het leger. Maar Hitler trof het: op 2 augustus 1934 stierf de generaal. Hitler handelde onmiddellijk en werd van Rijkskanselier Führer. Alle macht lag nu in zijn hand. Hij liet de Wehrmacht een persoonlijke eed van trouw op hem zweren en had nu alle macht in handen. Nazi-Duitsland werd een totalitaire staat en had qua structuur meer gemeen met stalinistisch Rusland dan met fascistisch Italië, dat altijd een autoritaire dictatuur bleef. Dat Hitler in Duitsland over totale macht beschikte, zou de wereld spoedig merken. In 1934 probeerden de nazi's de Oostenrijkse kanselier Dollfuss te verdrijven. Dollfuss werd vermoord maar Oostenrijk viel niet ten prooi aan de nazi's omdat Mussolini enkele legerdivisies naar de Brennerpas stuurde om de Oostenrijkse onafhankelijkheid te waarborgen. Hitler, gekleed in burger, ging in 1934 wel op staatsbezoek bij zijn grote voorbeeld maar werd afgetroefd door Mussolini die hem in vol ornaat ontving met als doel de door hem geminachte kleinburger Hitler te imponeren.

De periode 1929-1934 waren de hoogtijdagen van het Italiaanse fascisme. Mussolini's prestige was groot en het land leek een rol van betekenis te spelen in Europa, dat overigens nog altijd gedomineerd werd door de oude machten Frankrijk en vooral Groot-Brittannië. Dat zou Mussolini spoedig ondervinden. De Duce verwees steeds vaker naar het glorieuze Romeinse Rijk en wilde Italië net als Frankrijk en Groot-Brittannië laten gelden als koloniale grootmacht. 1935 kan

gelden als het jaar van de ommekomst in de geschiedenis van het Italiaanse fascisme. In oktober 1935 valt Italië Abessinië, het huidige Ethiopië, binnen. Het werd een smerige oorlog, compleet met gifgas, waarvan duizenden Abessijnen het slachtoffer werden. Mussolini deed heel groots over de verovering, maar in feite was het een Pyrrhus-overwinning. Italië raakte geïsoleerd in Europa en werd zo in de armen gedreven van het almaar machtiger wordende Nazi-Duitsland.

Dat de verhoudingen tussen Hitler en Mussolini veranderden was letterlijk en figuurlijk te zien in mei 1938. Hitler bezocht net als vier jaar geleden wederom Italië, maar de rollen waren nu geheel omgedraaid: de machtige Führer overtroefde de Duce compleet. Ook op ander gebied. Fascistisch Italië, dat maar enkele duizenden Joden telde, was nooit anti-joods geweest. Hoe kon het ook, nu vrouwenverslinder Mussolini zelf jarenlang een minnares gehad in de persoon van de joodse Margeritha Sarfatti? Maar in 1938 voerde Italië onder druk van bondgenoot Nazi-Duitsland anti-joodse maatregelen, reden voor Sarfatti en andere Joden de wijk te nemen naar het buitenland.

Mussolini dacht nog een keer een rol van betekenis te kunnen spelen op het wereldtoneel. En wel in september 1938 toen hij met het voorstel kwam de conferentie van München te houden teneinde een oorlog in Europa te voorkomen. U weet wel: die conferentie waarbij Tsjechoslowakije door de Engelsen en Fransen werd verkwanseld aan de nazi's. Saillant detail: waar Mussolini trots was op het bereikte resultaat, was Hitler teleurgesteld. Hij had oorlog gewild, hoe eerder, hoe liever.

Hitler kreeg die oorlog in september 1939 met de inval in Polen. Italië was met handen en voeten gebonden. Het was in 1936 een "as" gaan vormen met de Duitsers, een verbintenis die op 22 mei 1939 nog werd verstevigd door het afsluiten van het "Staalpact" - de term mag veelzeggend heten.

Maar de bondgenoten gunden elkaar weinig. Het is uitvoerig gedocumenteerd met hoeveel jaloezie Mussolini de aanvankelijke successen van Hitler bezag. Van zijn kant informeerde Hitler zijn bondgenoot niet of nauwelijks over zijn voorgenomen plannen. Met de overrompeling van Frankrijk, Nederland en België werd ook Mussolini overrompeld. De Duce was

woedend en wilde zich laten gelden door een klein deel van Zuid-Frankrijk te bezetten. Het bracht hem niets: Nazi-Duitsland gunde Italië geen strookje land. Als een soort wraak en in een poging zich ook te laten gelden, deed Mussolini eind oktober 1940 een poging Griekenland te bezetten. Hoewel dat land er militair slecht voor stond, liep de Italiaanse aanval op een complete mislukking uit en waren er Duitse troepen voor nodig om Griekenland alsnog te onderwerpen.

Het maakte nog eens duidelijk wie het voor het zeggen had in deze ‘wrede vriendschap’, zoals de Britse historicus F.W. Deakin de verhouding tussen Nazi-Duitsland en fascistisch Italië heeft omschreven. Toen Nazi-Duitsland op 22 juni 1941 de Sovjetunie aanviel, werd Mussolini ’s nachts uit zijn bed gebeld - niet door Hitler zelf maar door de Duitse ambassadeur in Rome - groter kon de vernedering niet zijn. De Duce was woest maar tekenend voor zijn ingewikkelde relatie tot de Führer zegde hij wel Italiaanse troepen toe. Die, u raadt het al, er vervolgens niets van bakten.

Italië was de zwakke schakel in het bondgenootschap. Zo zwak dat de Britten en Amerikanen via de “weke Italiaanse onderbuik” Nazi-Duitsland trachtten aan te vallen. Met succes. De Italianen waren geen partij voor de geallieerden en verloren slag op slag. De bevolking leed onder bombardementen en schaarste en begon zich te keren tegen de man die eens als Duce werd bewierookt. Zo kon het niet langer, vonden ook enkele naaste getrouwen van Mussolini.

Op 24 juli 1943 kwam de grote fascistische raad bijeen. Normaal gesproken geen enkele bedreiging voor Mussolini. Hij onderschatte dan ook de bedoeling en betekenis van deze vergadering. Dino Grandi, voormalig minister van Buitenlandse zaken en in de jaren dertig weggepromoveerd als Italiaans ambassadeur in Londen (Grandi was altijd sterk tegen een oorlog met Engeland geweest), diende een motie in met als “advies” dat Mussolini er goed aan zou doen op te stappen. De Duce legde het advies naast zich neer en vertrok vol vertrouwen naar de koning. Die liet hem evenwel arresteren en benoemde maarschalk Badoglio als premier. Die liet Mussolini opsluiten en opende vredesonderhandelingen met de geallieerden.

Zodra de Duitsers lucht kregen van de vredesbesprekingen vielen ze Italië binnen en veroverden Noord- en midden Italië. Mussolini werd via een spectaculaire operatie bevrijd en in de plaats Saló, in de buurt

van het Duitse Rijk in Noord-Italië, geïnstalleerd als leider van een marionettenregime dat door het leven zou gaan als “de Republiek van Saló”. De Duce was feitelijk een gevangene van de Führer. Tussen oktober 1943 en april 1945 brak voor de Italianen de gruwelijkste fase van de oorlog aan. De Duitsers, bang voor partizanen (veelal communisten) oefenden een schrikbewind uit, daarbij gesteund door bendes onverzoenlijke fascistische zwarthemden die in de roman van Elio Vittorini als de militia van de Zwarte Hond worden getekend.

Het einde voor Mussolini, de “marionettenduce”, kwam in stijl: het fascisme begon met geweld en eindigde ermee. Op 29 april 1945 werd Mussolini, vermomd als Duits militair in een Duits convooi, herkend, doodgeschoten en omgekeerd opgehangen aan een benzinstation in Milaan. De foto’s die door de partizanen van zijn lijk zijn gemaakt gingen de hele wereld over.

Maar ondanks het bloedige einde zou Mussolini’s naam in Italië nooit zo taboe zijn als die van Hitler in Duitsland. Zijn geboorteplaats Predappio is een bedevaartsoord voor fascist en sympathisanten die in een heus Mussolini-museum allerlei souvenirs kunnen kopen. En jarenlang was er ver na de oorlog een fascistische partij actief die zijn naam en gedachtegoed levend hield. Pas tamelijk recent is die partij verdwenen en mag in het Italië van vandaag een fascistische partij niet meer worden opgericht. Maar kwaad van de Duce willen nog maar weinig Italianen horen.

In een land waar mediamagnaat Silvio Berlusconi (geen fascist, veeleer populist) nog altijd aanzien geniet, mag dat geen verrassing heten. Maar Italië kent, zoals ieder land, twee gezichten: het heeft vanaf Dante Alighieri ook altijd grote literatuur voortgebracht. Vitorinni’s *Mens of niet* toont het andere Italië, waarin de verschrikkingen van het fascisme worden verbeeld en waarin de waardigheid van de mens wordt bepleit. Zijn pleidooi is het waard gelezen te worden.

Wim Berkelaar is als historicus verbonden aan de Vrije Universiteit